

ՀԱՅՐ ԽՈՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
(ՀՄՃ)
ԿԱԼԿԱԹԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՌ ՎԿԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ՆԱԶԱՐԵԹ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

*«Բա՛ղդ թէ արկած պէտք է համարել
այսպիսի արտակարգ երկրի մը
ժողովուրդի մը մէջ Հայութեան
հատուածի մը հաստատումը...»:
Տեր Թորգոմ Պատ. Գուշակեան*

Հնդկահայության հարյուրամյակների պատմության լուռ վկան՝ Ս. Նազարեթ եկեղեցին, գտնվում է Հնդկաստանի Արևմտյան Բենգալիա նահանգի մայրաքաղաք Կալկաթայում: Հայերը Բենգալիա նահանգում՝ իբրև վաճառականներ, հայտնի էին Կալկաթայի հիմնադրումից ավելի քան մեկ դար առաջ (որպես հիմնադրման թիվ ընդունված է 1757թ.)¹, այսինքն ավելի վաղ, քան անգլիացիների այնտեղ հայտնվելը: 1695թ. Չինսուրայում կառուցվեց առաջին հնդկահայ եկեղեցին, որն գործող եկեղեցի է նաև այսօր:

Այսպիսով, այն թյուր կարծիքը, թե հնդկահայ գաղութը ձևավորվել է Նոր Ջուդայի հիմնադրումից հետո, իբրև Ջուդայի հայ գաղութի վերածնունդ՝ անհիմն է: Այլ բան է, որ մնայուն գաղութի հայտ եկավ 17-րդ դարի սկզբներին, երբ որոշ թվով առևտրականներ բնակություն հաստատեցին Ս. Նազարեթ եկեղեցու մոտակա շրջաններում՝ Հուգլի գետից ոչ շատ հեռու²:

Հայտնի է, որ 1651թ. անգլիացիները դիմեցին Շահ Ճիհան Կայսրին՝ Բենգալիայում գործելու արտոնություն ստանալու համար, նրանց առաջնորդում էր հայ վաճառական Ադա Սարհատը: Ըստ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի՝ այդ դեսպանության հաջողության

շնորհիվ անգլիացիները հաստատվեցին այն տարածքում. ուր ավելի ուշ հիմնադրվեց Կսդկաթան¹:

Հետագա պատմական իրադարձությունները ցույց տվեցին. որ անգլիացիների և հնդիկների միջև բախումները լինելու էին ոչ մեկ անգամ. սակայն ակնհայտ է մեկ փաստ. որ հայ և հնդիկ ժողովուրդներն երբևէ որևէ հակադրություն չեն ունեցել միմյանց հետ. իսկ ավելի ուշ համատեղ պայքարել են նաև Բրիտանական գաղութատիրության դեմ. սակայն մյուս կողմից պետք է նշել, որ հայերն իրենց ներդրումն ունեցան Հնդկաստանում անգլիացիների հաջողությունների մեջ, որն, ըստ երևույթին, անխուսափելի էր: Հնդկահայ վաճառականները իբրև միջնորդ՝ 18-րդ դ. անգլոհնդկական պայքարի նշանավոր Բլասենի ճակատամարտից հետո՝ ավերումների և կորուստների դիմաց ստացան փոխհատուցում՝ 70.000 անգլիական ոսկուն համարժեք գումար, իսկ վերջիններս ընդունելով՝ այն նվիրեցին անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությանը» (հավանական է, որ նման քայլը ենթադրում էր արտոնություններ հայ առևտրականների համար):

Ավելի ուշ՝ «Հայաստանի կոչնակ» շաբաթաթերթը, անդրադառնալով անգլոհնդկական հարաբերություններին, նշում է. «Դրաւ է թէ Անգլիա հարստացած է մեծապէս շնորհիւ Հնդկաստանի, բայց երկրին մէջ ներքին պատերազմները քառնալով՝ կարգ կանոն դրած ու միլիոններ հնձող սովերը վերջացուցած է գրեթէ, նոյնպէս այրի կիներուն ողջակիզումը»⁴:

Այսպիսով, 18-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Բանդել, Չինսուրա և Չանդերմագոր քաղաքները կորցրել էին իրենց նշանակությունը իբրև առևտրային կենտրոններ, հայ վաճառականները շտապեցին Կալկաթա:

Տեղի գաղութը, որպես ազգային կազմակերպություն, իր կանոնավոր ձևը ստացավ 1724թ., երբ Ադա Նազարեթի առատաձեռնությամբ կառուցվեց Ս. Հովհաննես Կարապետ քարաշեն եկեղեցին, մի վայրում, որտեղ ավելի քան 80 տարի առաջ հայկական գերեզմանատուն էր: Դեռևս 1707թ.-ին նշված տեղում կառուցվել էր փոքրիկ փայտաշեն եկեղեցի՝ Ս. Հովհաննես անվամբ, ըստ Մեսրոպ Հակոբ Սեթի, այդ եկեղեցին կառուցվել է հայ վաճառականների կողմից⁵, սակայն Թ. Գուշակեանի կարծիքով՝ այն կառուցել են Անգլիական ընկերությունները՝ ըստ պայմանավորվածության⁶:

Արամայիս Միրզայանը իր աշխատության մեջ նշում է. «վստահելի աղբյուրներն ասում են. որ մատուռի տարածքը զնել է Քենանենց Փանոսը և մինչ եկեղեցու կառուցումը՝ 1724թ.. այն ծառայել է որպես գերեզմանատուն: Մինչ այդ հայերի աղոթատեղին գտնվում էր գերեզմանատան հարևանությամբ»:

Նորակառույց քարաշեն եկեղեցու ճարտարապետը Ջուղայեցի Լևոն Ղևոնդն է: Այս կառույցը հայտնի է իբրև Կալկաթայի առաջին քրիստոնեական եկեղեցի⁸:

Աղա Նազարեթի կառուցած եկեղեցին զանազանելու համար մոտակա Չինսուրա քաղաքի եկեղեցուց, որը նույնպես կրում էր Ս. Հովհաննես Կարապետ անվանումը, նորակառույցը կոչվեց Նազարեթի եկեղեցի, իսկ հետագայում՝ Ս. Նազարեթ: Արդարացիորեն, այս համագամանքը Թ. Գուշակեանը համարում է «տարօրինակ քյւրիմացություն»⁹:

1734թ. Մանվել Հազարմալյանը իր հոր՝ Չեթր (Աստվածատուր) Հազարմալյանի թողած հիմնադրամով կառուցում է եկեղեցու զանգակատունը և գմբեթը¹⁰, իսկ 1763թ-ին Աղա Հարություն Պետրոսյանի միջոցներով կառուցվում են եկեղեցու երկու խորանները¹¹: 1790թ. Խաչիկ Առաքելը վերանորոգում է եկեղեցու ներքնամասը, ավելացնում զանգակատան ժամացույցը, կառուցում երիցտուն և սլարսլասլատում ողջ տարածքը¹²:

Ս. Նազարեթ եկեղեցին հանրահայտ է իր ժամացույցով ու քառյակ գոռ զանգակներով, որոնց բամբ ձայնը այսօր էլ թնդեցնում է շրջակա թաղերն ամբողջությամբ՝ ազդարարելով դրացիներին, որ հայերն աղոթքի են բռնված:

Ավելի ուշ՝ 1906 թ-ին, Արթուր Գրիգորի Աբգարը բարձրացնում է երիցտունը ևս մեկ հարկով¹³:

Ս. Նազարեթ եկեղեցին դարեր շարունակ ոչ միայն եղել է հնդկահայության հոգևոր կենտրոն, այլ աջակից է դարձել համայնքի պահպանման և զոյատևմանը: Եկեղեցին իր ֆինանսական միջոցները կուտակել է ի շնորհիվ բազմաթիվ հայրողիների բարեգործության: Հայ գաղութը և եկեղեցական վարչության անդամները բարեգործների հանդեպ իրենց երախտագիտությունը հայտնել են՝ եկեղեցու պատերին ամրացնելով մարմարե, պղնձե և բրոնզե սալիկներ, որոնք հիշատակում են նրանց գործերի մասին: Նշանավոր բարեգործներից էին՝

Արտությունների. Արգարների. Գալստունների. Ավեստանների
րնտանիքները. Արաթուն Կալուսը. Հռիփսիմե Լիմբուզները. Սարգիս
Տեր-Հովհաննեսը. Օուեն Հովհաննեսը. Հովհաննես Բոյսոգոմովը. Գևորգ
Հովսեփը. Էլիասը. Ստեփան Բ. Բազրամը (Բադրամյան), Խաչիկ Պոլ
Չեթրը. ով համարվում է Կալկաթայի հնդկահայ գաղութի
քարեգործներից մեծագույնը. Դավթյան դպրոցի հիմնադիր Դավիթ
Ավետիք Դավթյանը. Հովհաննես Հայկի Միքայելը և հիշատակության
առժանի այլ հայրենանվերներ¹⁴: Խնամքով պահպանվում է նաև
վերոնշյալ քարեգործների կողմից եկեղեցուն նվիրած ոսկյա, արծաթյա
և այլ թանկարժեք իրերի անվանացանկը, որը կազմվել է 1924թ-ին: Այս
փաստաթուղթը կարևոր է եկեղեցու ունեցվածքը պահպանելու և
հաշվառելու առումով¹⁵:

Արևմտյան Բենգալիայի հայ եկեղեցիների հետագա պահպանման
և բարգավաճման համար կարևոր էր 1888թ. Կալկաթայի հայ համայնքի
կողմից հաստատված «Կալկաթայի և Չինսուրայի հայ եկեղեցիների
կանոնադրությունը», որի մեջ նշվում է, որ հայ եկեղեցին և համայնքն
ենթակա են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եկեղեցական
իրավասությանը¹⁶, սակայն կանոնադրությունը կիրառելու համար դեռևս
ժամանակ էր անհրաժեշտ:

Եկեղեցիների պատկանելության հարցը քննարկման լայն առարկա
դարձավ 20-րդ դարավերջին: 1997-1998թթ. Կալկաթայի Բարձրագույն
դատարանի կողմից վերահաստատվեց 1888թ. որոշումը: 1998թ.
եկեղեցական վարչության ատենապետ Սոնյա Ջոնը նամակ է հղում
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին, որտեղ նշվում է, որ
Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ճեմարանի կառավարումը
հանձնվում է Էջմիածնին և խնդրում հինգ օրվա ընթացքում՝ մինչև
փետրվարի 18-ը, Հնդկաստան ուղարկել հոգևորական, իսկ լիազորագրի
առկայության դեպքում պատրաստականություն հայտնում
պաշտպանելու հայ եկեղեցու շահերը¹⁷:

Ավելի ուշ՝ 1998թ. օգոստոսի 11-ին, հրավիրվում է եկեղեցու
վարչության ժողով՝ վարչության վեց անդամների, երկու հրավիրված
հույրների և իրավաբանի մասնակցությամբ, այդ թվում Սոնյա Ջոնը, Տ.
Միքայել վրդ. Աջապահյանը և պրն. Հերոս Ավետումը: Այստեղ որոշվում
է եկեղեցին և ճեմարանը հանձնել Էջմիածնի վերահսկողությանը:

Իրավական առումով. ճեմարանի հարցը լուծում է ստանում Կալկաթայի Բարձրագույն դատարանի 1999թ. փետրվարի 15-ի որոշումով. «Նորին Սրբությանն իրավունք է տրվում դեկլարելու և կառավարելու դպրոցի գործերն այնպես, ինչպես կցանկանա»¹⁸ (Ընդգ.- Հայր Խ. Հովհաննիսյան):

Ավելի ուշ՝ 2000թ. մայիսի 22-ի նամակով տիկին Ս. Ջոնը Վեհափառ Հայրապետին տեղեկացնում է. որ եկեղեցու վարչության ժողովի ժամանակ (ժողովի քվականը հայտնի չէ) եկեղեցու կանոնադրությունը վտխելու որոշում է կայացվել, որով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությանը պետք է վտխանցվի Կալկաթայում և արվարձաններում գտնվող եկեղեցիներն ու կալվածքները¹⁹ (Ընդգ.- Հայր Խ. Հովհաննիսյան):

Նույն քվականի մայիսի 24-ին հետևում է պատասխան նամակը Մայր Աթոռից, որով հույս է հայտնվում, որ այդ փոփոխությունները կնպաստեն Հայոց Մարդասիրական ճեմարանի և Կալկաթայի հայ համայնքի բարբորությունը²⁰:

Ի ուրախություն հնդկահայերի, քաղաքի հնագույն քրիստոնեական եկեղեցին՝ Ս. Նազարեթը, գործող եկեղեցի է, ուր այսօր էլ շարունակվում է մատուցվել Հայոց պատարագը:

Եկեղեցու տարածքում է գտնվում նաև քաղաքի և ընդհանրապես Արևմտյան Բենգալիայի հնագույն գերեզմանատունը, որտեղ իրենց հանգիստն են գտել մի շարք անվանի հայ հոգևոր, քաղաքական և հասարակական գործիչներ²¹, սակայն ժամանակը և երկրի խոնավ կլիման ոչնչացրել են գերեզմանների մի մասն, այստեղ ամսասն չի մնացել նաև մարդկային գործունե:

2003թ. նոյեմբերին, եկեղեցական վարչության նախկին ատենապետ Ս. Ջոնն իր անձնական մեքենայի համար ճանապարհ բացելու պատրվակով քանդել է տվել Ս. Նազարեթ եկեղեցու այսօրվա մուտքի մոտ գտնվող շուրջ 30 պատմական գերեզման, այս վայրագությունը տեղի մամուլը համարեց «բարբարոսություն»²²:

Ոչնչացված գերեզմանաքարերի վերաբերյալ չի կազմվել ոչ մի արձանագրություն, ուստի հայտնի չէ, թե ո՞ւմ գերեզմաններն են քանդվել, նման անտարբերությունը պայմանավորված է Կալկաթայի օրեցօր նվազող հայ համայնքի հետ: Այսօր, քաղաքում և նրա շրջակայքում ապրում է 120-150 հայ, որնք վաղորդում են պահպանել

ազգային նկարագիրը. սակայն. ցավոք սրտի. օրեցօր շատանում են խառը ամուսնությունները:

Այսպիսով. հայկական գաղութը կարելի է համարել «մարդ». թերևս Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ճեմարանն է ինչ որ չափ վառ պահում համայնքի ոգին. այդ նույն կրթօջախի սաների մասնակցությամբ է. որ Ս. Նազարեթում և շրջանի մյուս հայկական եկեղեցիներում ամեն կիրակի պատարագ է մատուցվում:

1963թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ր կատարում է Հովվապետական իր առաջին այցելությունը Հնդկաստան: Հետագայում՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո. Մայր Աթոռ զործերու ավելի լայն հնարավորություններ ստացավ. որը կարևոր է փոքրաթիվ համայնքի պահպանման և հոգսերով ապրելու համար:

2007թ. փետրվարին. Հովվապետական իր առաջին այցելությունը Հնդկաստան կատարեց նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ-ը. որին հաջորդեց երկրորդ այցելությունը 2008թ. նոյեմբերին: Այս հանգամանքը փաստում է. որ հնդկահայությունը. Ս. Նազարեթի մայր եկեղեցին. ինչպես նաև ճեմարանը գտնվում են Հայոց Հայրապետի ամենօրյա հոգատարության և օրհնության ներքո:

Ս. Նազարեթը նաև Հայոց Մարդասիրական ճեմարանի հիմնական հովանավորն ու աջակիցն է:

Հանապազօրյա աղոթքով ու ժրաջան աշխատանքով ամեն ինչ պետք է արվի. որպեսզի Նազարեթի զանգերի դողանքը երբեք չդադարի հայրողիներին աստծո տուն աղոթքի հրավիրել՝ ի փառս Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և ի պատիվ հայ ժողովրդի:

FATHER KHOREN HOVHANNISYAN

(ACPA)

**THE CHURCH OF HOLY NAZARETH: A SILENT WITNESS TO THE
HISTORICAL LEGACY OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN INDIA**

The author of the article wants to reflect on the story of the formation of the Armenian community in Kolkata and the first Christian church of the city, The Armenian Holy Church of Nazareth. The chronological order begins from the later half of the 17th century and continues to this date.

The Armenian Holy Church of Nazareth and its benefactors have contributed pricelessly in the survival and preservation of the Armenians in India. Even today The Armenian Holy Church of Nazareth continues its mission of looking after the small community and keeping them in good stead in the ideals of the Bible and Mother See of Holy Etchmiadzin.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գուշակեան Թ. Պատրիարք., Հնդկահայք, Երուսաղեմ, 1941, էջ 79:
2. Հանանեան Ջ. Գ., Հայոց Մարդասիրական ճեմարան, Թեհրան, 1971, էջ 9:
3. Գուշակեան Թ. Պատրիարք, նշվ. աշխ., էջ 87:
4. «Հայաստանի կոչմակ», Նյու-Յորք, 1932, Յունուար 23:
5. Seth M. J., Armenian in India, Calcutta, 1983, p. 429.
6. Գուշակեան Թ. Պատրիարք, նշվ. աշխ., էջ 88:
7. Mirzaian A., A short record of Armenian churches in India and Far East, Calcutta, 1958, p. 31.
8. Հանանեան Ջ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 11:
9. Թ. Պար. Գուշակեան, նշվ. աշխ., էջ 88:
10. Seth M. J., նշվ. աշխ., էջ 430:
11. Գուշակեան Թ. Պատրիարք, նշվ. աշխ., էջ 90:
12. Armenian Holy Charch of Nazareth, Two hundred and fiftieth anniversary, On Sunday, 24th November, 1957, p. 2.
13. Seth M. J., նշվ. աշխ., էջ 447:
14. Mirzaian A., նշվ. աշխ., էջ 31:
15. David D. A., John M., Properties of the Armenian churches, Calcutta, 1924, p. 3-17, ՀՄԸ-ի արխիվ:
16. Suit No 413 of 1888, In the court at Calcutta.
17. Փսսթ. 102/99/44, 16th February 1999, ՀՄԸ-ի արխիվ:
18. In the High Court at Calcutta Ordinary Original Civil Jurisdiction, G. A. No. 3826 of 1998, 15th February, 1999, ՀՄԸ-ի արխիվ:
19. Ս. Ջոնի մամակը Ն. Ս. Օ. Ս. Տ. Գարեգին Բ-ին, 2000թ., մայիսի 22, Մայր Աթոռի արխիվ:
20. Փսսթ. No 1157, May 24, 2000, Մայր Աթոռի արխիվ:
21. Այստեղ է ամփոփված մաս հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ՝ Հովսեփ Էմինի դին:
22. Բաղդադյան Տիգրան սարկավագ, Արևմտյան Բեմգալիայում քաղված հայ հոգևորականները, Երևան-Կալկաթա, 2007, էջ 18: